
Слави Димитров / Slavi Dimitrov

**БРИТАНСКО-БЪЛГАРСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ
В КРАЯ НА ХІХ И НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК
В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ**

*British-Bulgarian relations in the late XIX and
early XX century in the Bulgarian historiography*

Summary: In the present article are analyzed the most well-known researches in relation with the politics of the united Kingdom of Great Britain regarding the so called „Eastern Question“ and its touch points with Bulgaria. The period that has been explored is 1894–1903. The historiographical review shows that direct diplomatic relationship almost no exist. The interaction of diplomatic relationship between the two sides is European Turkey and especially Macedonia and Eastern Thrace that affect Bulgaria. The touch points between England and Bulgaria at that period are cyclic and are always associated with a problem that arises in the Ottoman Empire such as Ilinden-Preobrazhenie uprising and reform actions before it and after.

Key words: Bulgarian historiography, diplomatic relationship, British-Bulgarian relations.

През разглеждания период Великобритания играе важна роля в съдбата на Балканския полуостров. Именно нейната политика оказва съществено влияние върху инициативите на останалите Велики сили. Тя има важно значение в разрешаването на всички балкански кризи от последната четвърт на ХІХ в. В настоящата статия ще се спрем на последното десетилетие на ХІХ и първите години на ХХ в., по-конкретно периода от 1894–1903 г. Този период още не е изцяло интерпретиран в българската историография. Липсват пряко насочени научни изследвания за двустранните взаимоотношения между България и Великобритания през горепосоченият период. Допирните точки между Великобритания и България през тези години са изследвани в контекста на проблемите, взаимоотношенията и сблъсъците между Англия и останалите Велики сили (най-вече Русия) по въпроси, засягащи ги относно балканските противоречия. Ще бъде направен един историографски анализ на основните проблеми, при които английската дипломация се е пресичала с официалната българска политика. В този историографски обзор не са цитирани всички автори и той няма претенции за цялостно обхващане и анализ на всички публикувани научни трудове, отнасящи се за взаимоотношенията между двете държави в гореописания

период. Проследени са повечето автори, които са засегнали в своите научни изследвания мястото на България в политиката на Великобритания и Форин офис при възникването и отражението на даден международен проблем на Балканите. Тъй като самият „Източен въпрос“ се изразява в циклични кризи, затова и тук англо-българските взаимоотношения са разделени по проблеми, които засягат интересите на двете държави. Ето защо и в този историографски преглед, поради липса на достатъчно преки проучвания, са представени автори, които добре познават периода и макар техните публикации и научни трудове да засягат проблеми между Великобритания и другите Велики сили, те ни дават ясна представа за международното положение в този период и колко е значим „Източният въпрос“ в глобалната политика на Великите сили. Това е и един съществен принос, защото се вижда, че „Източният въпрос“ не е регионално явление, а част от геостратегическите планове на Великите сили и неразрешените национални въпроси на новообразуваните балкански държави и тяхното отношение към Европейското наследство на Османската империя.

Принос в историческото изследване за интересите на Великобритания към региона има Андрей Пантев в „Англия срещу Русия на Балканите 1879–1894 г.“. Там предимно се разглеждат отношенията, които са започнали да се обособяват при създаването на новоосвободената българска държава и най-вече при управлението на Стамболов. От интересуващия ни период е засегнат проблемът за ограничаване на руското влияние на Балканите и мястото на България в контекста на тяхното съперничество. Важното стратегическо положение на България лежи в основата на английската външна политика, която се опитва да използва България във възпрепятстването на Русия за предвижването ѝ към Средиземноморието. Споменава се, че „причините за краха на Стамболовия режим са не само вътрешната опозиция и конюнктурното подобряване на руско-австроунгарските взаимоотношения, но и постепенното отдръпване на английската подкрепа към Стамболовата вътрешна и външна политика“¹. Засегнати са и проблемите около: недоверието на Англия към новото правителство на К. Стоилов, тъй като Англия не иска пълното възстановяване на руското влияние в България; нормализиране на отношенията с Великобритания след заявлението на К. Стоилов за поддържане курса на външната политика на предходното правителство; промяната след идването на консервативния кабинет на Солзбъри и критиката на Великобритания към България след убийството на Стамболов; разгледано е и отношението на Англия по македонския въпрос.

Според проф. А. Пантев „английското правителство му отдавало голямо значение, тъй като бил органически свързан с въпроса за контрол или господство в района на проливите“². Също така, че „македонският въпрос“ не се използвал от английската буржоазия само за антируска политика, но и да „забива клин в отношенията на Австро-Унгария с балканските държави“³. В статията си „Проливите като фактор в балканската политика на Великобритания 1887–1897“,

А. Пантев прави проследяване и анализ на външната политика на Англия в Европа и в частност на проливите и Балканския полуостров. Тук се набляга на важноста на проливите като бариера за руското проникване към средиземноморието и промяната на курса на Р. Солзбъри относно неговото изявление през 1897 г., че „неговата страна защитавайки Османската империя е водела исторически несъстоятелна източна политика“⁴⁴. Името на България се споменава при разглеждането на средиземноморската Антанта. Прави се и историографски преглед на американски и английски изследователи по международните взаимоотношения и английската външна политика в разглеждания период. Споменава и приноса за Руско-Френското сближаване, и засилващият се англо-германски антагонизъм, рефлектиращ върху промяната на курса във външната политика на Англия. Там е засегнат и проблемът за арменските кланета, като кулминационна точка във възникналата поредна криза и засилената пропаганда в Македония, като средство за създаване на „вековни периферни затруднения на султана“⁴⁵. Описана е част от външната политика на Великобритания към проливите и за известен период мястото на България е показано като „втора след Египет зона на специален интерес на английската политика в Европа“⁴⁶. Той лансира и идеята, че „скритите поощрения на Англия към национално-освободителните движения в Европейска Турция са само несполучлив опит за възстановяване на изгубените позиции“⁴⁷.

В друга своя статия „Стратегическата стойност на България в коалициите на Великите сили (1881–1897)“ А. Пантев отново разглежда България като естествено значима по топографско показание и като особен обект на стратегическо внимание с близостта си до проливите. Набляга се на важноста на новосъздадената българска държава като фактор в създаването или потвърждаването на стари съюзнически договори, споразумения или конвенции. Тоест близостта на българските земи до Босфора и Дарданелите я прави за едно десетилетие главна конфликтна зона. Затварянето на проливите за чужди военни кораби е една от главните тактически задачи на Русия за излизането ѝ в източното средиземноморие. Отварянето им за черноморските сили предполага сътрудничество с България. Отделя се и внимание за значимостта на България и за останалите Велики сили от Централна Европа: „Двупосочното стратегическо значение на новата Българска държава – „навън“ към проливите и „навътре“ към Централна Европа, има едно значение за Виена, Санкт Петербург и Берлин и обратното за Рим, Париж и най-вече Лондон“⁴⁸.

Друг важен проблем, засягащ България, А. Пантев разглежда в статията си „Англия и руско-българското помирение (1894–1896)“. Събитията след падането на Стамболов и опита за нормализирането на българо-руските взаимоотношения, са представени не само като двустранен процес, а самото помирение е фактор за стратегическото равновесие на Балканите. Авторът разкрива съществените аспекти на проблема, имайки предвид, че Англия е един от най-решителните опоненти на руското влияние в България. Това я поставя като значим фактор,

анализира позициите ѝ при настоящия обратен процес като необходимо условие за самото му изясняване. Въпреки съпротивата на английската дипломатия относно руско-българското сближаване, тя търси стратегическо равновесие и при нежелания от нея обрат успява да се адаптира към необратимия процес и реалната действителност, поставяйки си нови цели⁹.

В друга своя статия – „Принципи и методи в Английската външна политика (1800–1914)“ – А. Пантев разглежда външната политика на Англия в два аспекта-европейски и колониален, като в Европа според него „Английските интереси имат стратегически характер, докато в останалата част на света преобладаваха икономическите мотиви“¹⁰, както и че: „методите на външната политика се определят от имперските интереси на Англия, а те от външнополитическата програма на съответната партия, която е на власт“¹¹. Мястото на България и останалите балкански държави е проследено в контекста на „неутрализация“ на Черно море и проливите. В новосъздадените балкански държави Англия действа с различни методи, но подчинена на един принцип: отстраняване на руското, австро-унгарското или италианското влияние в тях. Балканската политика на Великобритания се изразява в подкрепа на държавите, които са срещу нейните врагове и против тези, които са съюзници с нейните врагове. България е в източната част на Балканския полуостров, където Англия действа тогава срещу Русия и оттам отношението ѝ към България е засегнато в тази статия. Като цяло се застъпва концепцията, че докато за Англия равновесието на силите в Европа е стабилно, това ѝ запазва първенството като първа колониална сила.

В друго свое изследване – „Проблеми на взаимоотношенията между големите и малките държави в ново време“, А. Пантев представя в по-глобален аспект взаимоотношенията и зависимостите между „големите“ и „малките“ държави, като често малките държави служат за буфер във взаимоотношенията между Великите сили. В тази връзка бегло се споменава и България в сферата на английското влияние за един кратък период от края на XIX в., като не се разглежда конкретен проблем в двустранния аспект на техните взаимоотношения. Тук по-скоро се прави един по-цялостен обзор на политико-икономическите и стратегически взаимовръзки между Великите сили и малките държави, към която спада и България. Отново акцентът е върху стратегическото място пред икономическата изгода при англо-българския диалог¹².

Разглеждания период А. Пантев шрихира и в статията си „Англия и външнополитическите проблеми на България (1879–1914)“. Дипломатическият ефект от взаимовръзките между двете държави е с приоритет пред редица други. Споменати са ограничените пласментни възможности на българския пазар спрямо гигантските възможности на британската икономика. Като определящ фактор за двустранните отношения се взема и отдалечеността на Англия от Балканския полуостров, отсъствието на преки териториални аспирации на Англия към райони, които са обект на българската външна политика. Също и

последователната вражда на Англия с Русия, Турция, Австро-Унгария и Германия и техните балкански съюзници я прави понякога желан партньор и съюзник на България. Затова и обединителното звено между двете държави си остава дипломатическото и военно-стратегическото значение, отколкото икономическата дейност на Англия. Засегнат е и проблемът за съвпадението на външнополитическите им програми, които не стоят на антируска основа, а именно: искането за реформи в Европейска Турция и даването на берати за владици в Македония, искането за генерал-губернатор християнин от 1903 г., което съвпада с мемоара на вътрешната революционна организация¹³.

Друг познавач на епохата от този период е Радослав Попов, макар и неговите изследвания да не засягат пряко българо-английските дипломатически взаимоотношения, той дава представа за региона, събитията и възникналите проблеми и взаимоотношения на останалите балкански държави помежду им, както и с останалите Велики сили. В статията си „Македония в българо-сръбските отношения (1894–1896)“, на фона на българо-сръбските взаимоотношения относно Македония е засегната фрагментарно позицията на Англия около възникналия арменски проблем и резонанса му в европейските владения на Османската империя, в частност в Македония. Позициите на Великите сили и на Англия включително са „за спирането на четническото движение и промакедонските манифестации“¹⁴.

В друго свое изследване „Балканската политика на България (1894–1898)“ разглежда външната ни политика, изразена в нейния балкански аспект. Великобритания е представена в контекста на външнополитическите сондажи на правителството на Константин Стоилов за издействие на владишки берати за Македония и политиката на Англия по арменския въпрос. Щрихиран са отношенията на Форин офис спрямо новото правителство след падането на Стамболов и опитите за помирение с Русия. Като цяло позицията на Англия се споменава при разглеждането на арменския въпрос и неговото отражение в останалата част на Османската империя и опитите за прокаране на реформи в Европейска Турция, в частност в Македония¹⁵.

В статията му „Великите сили и балканските държави в периода на близкотоизточната криза (1894–1898)“ е разгледана кризата в Османската империя и въпросът за османското наследство като съществено звено във веригата от противоречията между Великите сили. Част от тази верига от противоречия са и балканските държави, за които съдбата на османското наследство определя цялостната им външна политика. Националноосвободителните движения на потиснатите народи в Османската империя задълбочават противоречията между Великите сили, от една страна, като оформили се блокове и балканските държави, които също търсят дял от бъдещото разпределение на империята, някои за национално обединение, други пък за териториално разширение. Политиката на Великобритания е представена през призмата на англо-германското противоречие от световен мащаб и неговото отражение в очерталата се близко-

източна криза и германското икономическо проникване в империята, а също и на фона на националноосвободителното движение и най-вече арменските кланета и позицията на останалите велики сили. Той описва една поляризация на силите, в центъра на която са Англия и Германия. Интересите на България са засегнати във връзка със засиленото националноосвободително движение в Македония, което е обнадещено донякъде и от позицията на Англия по арменския въпрос. Но до открита дипломатическа подкрепа или дискусия относно българското искане за реформи в Македония от страна на Англия не се стига¹⁶.

Арменският въпрос подробно е разгледан от Божидар Самарджиев в монографията му „Англия и арменският въпрос“. Основният акцент е върху политиката на Великобритания спрямо арменските кланета и инициативата ѝ за реформи в малоазиатските вилаети на Османската империя. Тук отново липсват подробни сведения за преки взаимоотношения между английската и българската дипломация по възникналата поредна „Източна криза“. На места се прави сравнение от английският посланик в Цариград със зверствата, извършени над българите през Априлското въстание¹⁷. В същото време задълбочаването на арменския въпрос има широко отражение сред потиснатите народности в Европейска Турция. Събитията активизират обществеността и правителствата в останалите балкански страни. Провеждат се многобройни митинги в Гърция и България. Появява се надеждата, че в преговорите на Великите сили ще се постави и въпросът за прилагането на чл. 23 от Берлинския договор за европейските провинции на Османската империя – Македония и Одринско. В контекста на арменския въпрос е споменат и опитът на Константин Стоилов да спечели английското обществено мнение и това на правителството в Лондон. Той изпраща на мисия в британската столица П. Димитров, надявайки се да спечели подкрепа за българската кауза в Македония. Солзбъри не оспорва българските искания, но подчертава, че това трябва да стане след разрешаване на арменския проблем, т.е. резултатът не бил обнадещаващ¹⁸. След като се задълбочава кризата, се активизират и македонските комитети в опита им да спечелят моралната и материалната подкрепа на Великобритания¹⁹. Макар и фрагментарно да са представени българо-английските дипломатически изяви, той ни дава обстойна информация за важността на Арменския въпрос за съдбата на Балканите в края на XIX в. Авторът изяснява и стратегическите цели на Великобритания и останалите Велики сили в региона и в по-глобален мащаб.

За периода е писала също и Нина Дюлгерова в книгата си „Руски шрихи към Източния въпрос (1894–1904)“, където е споменала и политиката на Великобритания спрямо арменския проблем и последната за XIX в. „Източна криза“. Тук България не е представена като една от страните в дадения проблем, но чрез позицията в защита на арменското население Лондон дава гласност и подкрепа на онеправданите етноси в Османската империя. Това, от своя страна, прави България пристрастна към поредната „Източна криза“, в частност за българското население в Европейска Турция. На дневен ред излиза и проблемът

за териториалното статукво на Османската империя и не на последно място перманентният проблем: кой ще владее проливите. Засегнат е македонският въпрос, като се изтъква активизирането на „подстрекателната дейност на английските консули в Македония“²⁰ и че Върховният македонски комитет започва да търси английска и австрийска помощ за разрешаване на „Македонския въпрос“.

В „Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария (1894–1903)“ Нина Дюлгерова косвено е засегнала политиката на Форин офис, която се активизира по възникналия международен проблем около арменските кланета и въпроса за териториалното статукво на Османската империя²¹.

Друг автор, който засяга разглеждания период, е Елена Стателова. В „История на българската дипломатия (1879–1913)“ е подробно проследено историческото развитие на българските дипломатически изяви, като дипломатическите взаимоотношения с Великобритания след падането на Стамболов са почти прекратени. Забелязва се видима липса на интерес към България от страна на Великобритания. Тук също съвпадението на английските и българските интереси е свързано с реформирането на Европейска Турция. Според авторката „английската позиция по този проблем е много подвижна и е само елемент от световната стратегия на британската дипломатия“²². Задачите пред българската външна политика си остават същите, но вече английска подкрепа не се търси така активно, както при Стамболов, и не се разчита основно на нея.

Допирни точки от резонанса, който е последвал след арменския проблем, се очертават и тук. В статията на Румяна Божилова „Сърбия и реформената акция на великите сили в Европейска Турция (1895–1903)“ в контекста на англо-германското съперничество и арменския проблем е разгледан „Източният въпрос“. Като противовес на възприетия вече от Великобритания принцип на разделяне на османските владения и даване на автономни права на отделни нейни области, е представено Австро-унгарско-руското съглашение от 1897 г., целящо запазване на статуквото. Мястото на България в контекста на „Източния въпрос“ е споменато мимоходом, най-вече във връзка с Македония и Одринска Тракия и осъществяването на реформи в гореспоменатите области, посредством дипломатическата намеса на Великите сили²³.

Дотук беше проследена взаимовръзката между Великобритания и България от края на XIX в. Както се видя, преки дипломатически връзки почти липсват и дипломатическите отношения между двете държави се пресичат във връзка с Македония и Одринска Тракия. Както останалите балкански държави, така и България е част от „Източния въпрос“, но в гореспоменатите изследвания България и Великобритания са споменати около „Арменския проблем“ и отзвук му в останалата част на Балканите. Хронологически „Арменският въпрос“ обхваща 1894–1896 г. След това тежестта се измества върху Гръцко-турската война от 1897 г.

Настоящият историографски обзор е разделен по проблеми, които имат допирни точки на британската външна политика с тази на България. В началото

на ХХ в. „Източният въпрос“ е навлязъл в по-динамичен етап, следствие на изявите на освободителните борби на християнското население в Европейска Турция. Отново възниква въпросът за реформиране на Европейска Турция и сблъсъкът на Великите сили на дипломатическия фронт по въпроса за реформирането ѝ.

За периода от началото на ХХ в. е писал и Стойчо Грънчаров. В статията си „Към въпроса за отношенията между България и балканските страни (1900–1903)“ е отразил взаимоотношенията между България и балканските ѝ съседи в контекста на македонския въпрос. Англия е представена като страна имаща отношение към реформената акция в Македония от страна на Русия и Австро-Унгария (февруари 1903) и готовността ѝ да посредничи между България и Турция, като „убеждава султана в полезността от българо-турско разбирателство“²⁴. Споменава се и за гръцкото недоволство спрямо подкрепата, която Англия дава на българите в Македония.

В друго свое изследване – „Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства (1901–1903)“ – показва целите на българските правителства през интересувания ни период, като основната външнополитическа цел е осъществяване на реформи в Европейска Турция посредством дипломатическата намеса на Великите сили. Англия държи въпроса за реформите открит с цел да прояви инициативи в тази насока, противопоставяйки се на своя съперник Германия, която вече е завоювала позиции в Османската империя, измествайки Русия като основен съперник на Англия в региона. Той пише ,че поради недостатъчното икономическо развитие „всички български правителства търсеха предимно политически средства за решаване на външнополитическите задачи“²⁵.

В друга своя статия – „Разногласия между Фердинанд и прогресивно-либералната партия (1901–1903) по въпросите на външната политика“, Ст. Грънчаров показва методите на действие на Фердинанд относно правителството, което има несходни с неговите външнополитически разбирания и княжеската ориентация по въпроси, свързани с външната политика в началото на ХХ в. Прави анализ на числеността на русофилските и русофобските партии, тяхната членска маса и държавното им управление в следосвобожденския период. Формулира външнополитическата ориентация на българските правителства спрямо Великите сили по готовността им да съдействат за по-скорошното разрешаване на българския национален въпрос. В разглеждания период на България се налагат и някои изменения във външната политика, които са в пряка зависимост от състоянието на вилаетите в Европейска Турция. На този фон се гради и българската дипломация спрямо съседните и големите държави. Следвайки своите съображения, Великобритания е принципен привърженик на реформите. Засегната е Руско-българската военна конвенция от 1902 г., най-вече като неуспех по македонския въпрос. Акцентът във външната политика спрямо „Македонския въпрос“ на правителството е привличане вниманието на Великите

сили върху тежкото състояние на населението в Македония и необходимостта от прилагането на член 23 от Берлинския договор. Правителството и Князът имат съществени различия относно методите на външната политика и по борбата спрямо австро-руския контрол.²⁶

По-нататък в труда си „Руски шрихи към източния въпрос“ Нина Дюлгерова разглежда „Източния въпрос“ в по-късния етап от 1902, когато се активизират френските и английските дипломати, възражда се идеята за реформи, като целта на Англия и Франция е да се включат в решаването на балканските проблеми. Активизирането на последните държави се дължи и на това: да се противопоставят на бързо нарастващата роля на Германия в икономическия живот на Османската империя. Визирана е и неподкрепата на Англия относно февруарската програма от 1903 г. и последвалата Мюрцшегска реформена програма от октомври същата година²⁷.

В „Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария (1894–1903)“, макар и за кратко, е споменато активизирането на английската политика в обсъждането и решаването на балканските проблеми след Горно джумайското въстание през 1902 г. Набляга се, че активизирането на Англия в решаването на балканските проблеми се дължи на засиленото германско икономическо проникване в Османската империя²⁸.

Макар и информативно, Румяна Божилова в статията си „Сърбия и реформената акция на великите сили в Европейска Турция (1895–1903)“, показва позицията на Англия за радикални реформи в европейската част на Турция след настъпилата криза след Горно джумайското въстание през 1902 г. Споменава за преплитането на интересите на Англия и България по Виенската реформена програма, която България не одобрява. Англия също в началото не я одобрява, но впоследствие се съгласява с нея²⁹, като си запазва правото на нови инициативи за реформирането на европейска Турция“.

Друг автор, който също е добър познавач на проблемите на балканските държави, е проф. Иван Илчев. В статията си „Балканският комитет (1903–1946)“ е представил документи от архивите, извадки от периодичния печат и брошури, които засягат проблема за Македония и реформената програма³⁰. Приносна информация дава и изследването му относно външнополитическата пропаганда в книгата: „Родината ми права или не“. Дефинират се проблемите на балканските държави, обръща се внимание как политическият елит на Великите сили и Великобритания се отнася към националноосвободителното движение в Македония. Отделено е внимание на пропагандата в медийното пространство и средствата, които балканските държави отделят за нея. В изследването си е очертал външнополитическите ни приоритети³¹.

Друг важен проблем, който е в хронологическата рамка на историографския преглед, е Илинденското въстание. За Илинденското въстание и отношението на Великобритания към него е писал Андрей Пантев. В неговата статия „Някои особености в отражението на Илинденско-Преображенското въстание

във Великобритания“ е отразил въстанието в контекста на преориентацията на английската политика на изток и измененията на Англо-турските отношения в края на XIX в. Разглежда отражението на въстанието върху английското обществено мнение и британската политика. Прави и синтез на сходствата между пробългарското движение в Англия през втората половина на 1876 г. и защитното движение в подкрепа на въстанието в Македония през 1903 г. Акцентира и върху проблема за моралната вина на Великобритания по „Източния въпрос“ и позицията ѝ по време на Руско-турската война 1877–1878 г. и последвалия Берлински конгрес. Професор Пантев изтъква и приемствеността в събитията от Берлинския конгрес и въстанието, като цитира едно писмо от председателя на Балканския комитет Дж. Брайс до Ноел Бъкстон: „това не би се случило, ако бе осъществен Санстефанският мирен договор“³². Разгледана е и ролята на Балканския комитет като съединително звено между английското обществено мнение и британската външна политика. Макар и бегло, в „История на българската дипломация (1879–1913)“ е засегната официалната политика на Лондон спрямо Илинденското въстание, която е по-пасивна от времето на Априлското въстание. Тук Англия е единодушна с останалите Велики сили, че реформи ще има, след като бъде потушено въстанието и България не може да очаква подкрепа от Великите сили, ако се намеси в конфликта. Позицията на Великобритания към Мюрцшегските реформи е резервирана, тъй като дава повече привилегировано отношение на Австро-Унгария и Русия³³.

Привлича вниманието и статията на проф. Нина Дюлгерова „Международни аспекти на Илинденско-Преображенското въстание“, където европейският югоизток възвръща своето първостепенно място на сцената на европейската дипломация. Отделено е и място на позицията на Англия, която е в унисон с френското предложение за международна конференция по източните проблеми. Целта на Лондон и Париж е представена като възможност от създалата се ситуация на Балканите да се включат по-активно в обсъждането и решаването на балканските проблеми. Отново е лансирана тезата, че по този начин Англия и Франция ще намалят нарасналото икономическо проникване на Германия в Империята. Споменава и за несъгласието на Англия да подкрепи австро-руската декларация, която „оказва своето благотворно влияние върху подписаната на 3 октомври 1903 г. Мюрцшегска програма“³⁴.

В направения дотук историографски екскурс бяха разгледани по-изявените проучвания върху политиката на Великобритания към „Източния въпрос“ и допирните му точки с България. От направения преглед на описаните проучвания се вижда, че изследвания върху преките дипломатически отношения почти липсват и навсякъде пресечната линия между двете държави е Европейска Турция, респективно Македония и Одринска Тракия, касаещи пряко България. От разгледаните историографски изследвания става ясно, че допирните точки между двете държави са циклични и винаги около даден проблем, който възниква в Османската империя: като Арменският въпрос и Илинденско-

Преображенското въстание и реформените акции преди него и след това. Великобританската външна политика в този регион е съсредоточена към проливите, докато почти цялата следосвобожденска външна политика на България е погълната от Македония. Именно на тази база се градят и външнополитическите взаимоотношения на България със съседите ѝ, както и с останалите велики сили, включително и Великобритания.

БЕЛЕЖКИ / NOTES:

¹ **Пантев, А.** Англия срещу Русия на Балканите. С., 1972, с. 228.

² **Пак там**, с. 240.

³ **Пак там**, с. 240.

⁴ **Пантев, А.** Проливите като фактор в балканската политика на Великобритания 1887–1897 г. Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в. С., 1982, с. 60.

⁵ **Пак там**, с. 70.

⁶ **Пак там**, с. 79.

⁷ **Пак там**, с. 79.

⁸ **Пантев, А.** Стратегическата стойност на България в коалициите на Великите сили 1881–1897 г. Модерна България. С., 1999, с. 54.

⁹ **Пантев, А.** Англия и руско-българското помирение (1894–1896). – В: България и европейските страни през XIX–XX в. С., 1975.

¹⁰ **Пантев, А.** Принципи и методи на английската външна политика 1800–1914 г. – Векове, 1972, кн. 3, с. 29.

¹¹ **Пак там**, с. 29.

¹² **Пантев, А.** Проблеми на взаимоотношенията между големите и малките държави в Ново време. – ИПр, 1974, кн. 3, с. 34.

¹³ **Пантев, А.** Англия и външнополитическите проблеми на България (1879–1914). – В: България в света от Древността до наши дни. Т. 2. С., 1979, с. 28.

¹⁴ **Попов, Р.** Македония в българо-сръбските отношения (1894–1896г.). – ИИИ. Т. XXV. Освободителните борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. С., 1981, с. 82.

¹⁵ **Попов, Р.** Балканската политика на България. 1894–1898 г., С., 1984, с. 53.

¹⁶ **Попов, Р.** Великите сили и балканските държави в периода на Близкоизточната криза 1894–1898 г. – Във: Великите сили и Балканите в ново и най-ново време. С., 1985, с. 146.

¹⁷ **Самарджиев, Б.** Англия и Арменският въпрос. С., 1994, с. 39.

¹⁸ **Пак там**, с. 85.

¹⁹ **Пак там**, с. 171.

²⁰ **Дюлгерова, Н.** Руски щрихи към Източният въпрос 1894–1904 г. С., 1999, с. 186.

²¹ **Дюлгерова, Н.** Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария 1894–1903 г. С., 1994, с. 13.

²² **Стателова, Е.** История на българската дипломация 1879–1913 г. С., 1994, с. 257.

²³ **Божилова, Р.** Сърбия и реформената акция на великите сили в Европейска Турция (1895–1903 г.). – Във: Великите сили и Балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в. С., 1982, с. 162.

²⁴ **Грънчаров, С.** Към въпроса за отношенията между България и балканските страни 1900–1903 г. – В: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в. С., 1982, с. 211.

²⁵ **Грънчаров, С.** Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства 1901–1903 г. – В: Изследвания по българска история. Външна политика на България. Т. 3. С., 1978, с. 159.

²⁶ **Грънчаров, С.** Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия (1901–1903 г.) по въпросите на външната политика. – ИПр, 1975, кн. 5, с. 38.

²⁷ **Дюлгерова, Н.** Руски шрихи към Източния въпрос (1894–1904 г.). С., 1999, с. 218.

²⁸ **Дюлгерова, Н.** Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария 1894–1903 г. С., 1994, с. 130.

²⁹ **Божилова, Р.** Сърбия и реформената акция на европейските сили в Европейска Турция (1895–1903 г.). – Във: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в. С., 1982, с. 178.

³⁰ **Илчев, И.** Балканският комитет 1903–1946 г. – В: Балканският комитет в Лондон (1903–1946 г.). С., 2003, с. 9.

³¹ **Илчев, И.** Родината ми – права или не! Външнополитическата пропаганда на балканските страни 1823–1923 г. С., 1995, с. 38.

³² **Пантев, А.** Някои особености в отражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания. – ИИИ. Т. XXV. Освободителните борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинският конгрес. С., 1981, с. 155.

³³ **Стателова, Е.** История на българската дипломация 1879–1913 г. С., 1994, с. 312.

³⁴ **Дюлгерова, Н.** Международни аспекти на Илинденско-Преображенското въстание. – Международни отношения. Кн. 6. С., 2005, с. 125.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

Божилова, Р. Сърбия и реформената акция на великите сили в Европейска Турция 1895–1903 г. – Във: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в. С., 1982, с. 140–188. [Bozhilova, R. Sarbiya i reformenata aktsiya na velikite sili v Evropeyska Turtsiya 1895–1903 g. – Vav: Velikite sili i balkanskite vzaimo-otnosheniya v kraia na XIX i nachaloto na NN v. S., 1982, s. 140–188.]

Грънчаров, С. Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия 1901–1903 г. по въпросите на външната политика. – ИПр, 1972, кн. 5, с. 22–39. [Grancharov, S. Raznoglasiya mezhdou Ferdinand i pravitelstvoto na Progresivno-liberalnata partiya 1901–1903 g. po vaprosite na vashnata politika. – IPr, 1972, kn. 5, s. 22–39.]

Грънчаров, С. Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства 1901–1903 г. – Изследвания по българска история. Т. 3. С., 1978, с. 151–182. [Grancharov, S. Vashnopoliticheskata orientatsiya i deynost na balgarskite pravitelstva 1901–1903 g. – Izsledvaniya po balgarska istoriya. T. 3. S., 1978, s. 151–182.]

Грънчаров, С. Към въпроса за отношенията между България и балканските страни 1900–1903 г. – Във: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в. С., 1982, с. 191–218. [Grancharov, S. Kam vaprosa za otnosheniyata mezhdou Bulgariya i balkanskite strani 1900–1903 g. – Vav: Velikite sili i balkanskite vzaimo-otnosheniya v kraia na XIX i nachaloto na XX v. S., 1982, s. 191–218.]

Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария 1894–1903 г. С., 1994. [Dyulgerova, N. Balgarskiyat natsionalen vapros v politikata na Rusiya i Avstro-Ungariya 1894–1903 g. S., 1994.]

Дюлгерова, Н. Руски штрихи към Източния въпрос 1894–1904 г. С., 1999. [Dyulgerova, N. Ruski shtrih kam Iztochniyat vapros 1894–1904 g. S., 1999.]

Дюлгерова, Н. Международни аспекти на Илинденско-Преображенското въстание. – Международни отношения. Кн. 6, 2005, с. 118–127. [Dyulgerova, N. Mezhdunarodni aspekti na Ikindensko-Preobrazhenskoto vastanie. – Mezhdunarodni otnosheniya. Кн. 6, 2005, s. 118–127.]

Илчев, И. Балканският комитет 1903–1946 г. – В: Балканският комитет в Лондон (1903–1946 г.). Архивите говорят. Т. 27. С., 2003. [Ilchev, I. Balkanskiyat komitet 1903–1946 g. – V: Balkanskiyat komitet v London (1903–1946 g.). Arhivite govoryat. Т. 27. С., 2003.]

Илчев, И. Родината ми – права или не! Външнополитическата пропаганда на балканските страни 1823–1923 г. С., 1995. [Ilchev, I. Rodinata mi – prava ili ne! Vanshnopoliticheskata propaganda na balkanskite strani 1823–1923 g. S., 1995.]

Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите. С., 1972. [Pantev, A. Angliya sreshtu Rusiya na Balkanite. S., 1972.]

Пантев, А. Принципи и методи на английската външна политика (1800–1914). – Векове, 1972, кн. 3, с. 21–29. [Pantev, A. Principi i metodi na английската външна политика (1800–1914). – Векове, 1972, кн. 3, с. 21–29.]

Пантев, А. Проблеми на взаимоотношенията между големите и малките държави от ново време. – ИПр, 1974, кн. 3, с. 32–45. [Pantev, A. Problemi na vzaimootnosheniyata mezhdu golemite i malkite darzhavi ot novo vreme. – IPr, 1974, кн. 3, s. 32–45.]

Пантев, А. Англия и руско-българското помирение (1894–1896). – В: България и европейските страни през XIX–XX в. С., 1975, с. 147–164. [Pantev, A. Angliya i Rusko-Balgarskoto pomirenje (1894–1896). – V: Bulgariya i evropeyskite strani prez XIX–XX v. S., 1975, s. 147–164.]

Пантев, А. Англия и външнополитическите проблеми на България (1879–1914). – В: България в света от Древността до наши дни. Т. 2. С., 1979. [Pantev, A. Angliya i vanshnopoliticheskite problemi na Bulgariya (1879–1914). – V: Bulgariya v sveta ot Drevnostta do nashi dni. Т. 2. С., 1979.]

Пантев, А. Някои особености в отражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания. – ИИИ. Т. XXV. Освободителните борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. С., 1981, с. 152–164. [Pantev, A. Nyakoi osobenosti v otrazhenieto na Ikindensko-Preobrazhenskoto vastanie vav Velikobritaniya. – III. Т. XXV. Osvoboditelnite borbi na balgarskoto naselenie v Makedoniya i Odrinska Trakiya sled Berlinskiya kongres. S., 1981, s. 152–164.]

Пантев, А. Проливите като фактор в балканската политика на Великобритания (1879–1897). – Във: Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в. С., 1982. [Pantev, A. Prolivite kato faktor v balkanskata politika na Velikobritaniya (1879–1897). – Vav: Velikite sili i balkanskite vzaimootnosheniya v kraya na XIX i nachaloto na XX v. S., 1982.]

Пантев, А. Стратегическата стойност на България в коалициите на Великите сили (1881–1897). Модерна България. С., 1999. [Pantev, A. Strategicheskata stoynost na Bulgariya v koalitsiite na Velikite sili (1881–1897). Moderna Bulgariya. S., 1999.]

Попов, Р. Македония в българо-сръбските отношения (1894–1896 г.). – ИИИ. Т. XXV. Освободителните борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. С., 1981, с. 74–107. [Popov, R. Makedoniya v balgaro-srabskite otnosheniya (1894–1896 g.). – III. T. XXV. Osvoboditelnite borbi na balgarskoto naselenie v Makedoniya i Odrinska Trakiya sled berlinskiya kongres. S., 1981, s. 74–107.]

Попов, Р. Балканската политика на България (1894–1898 г.). С., 1984. [Popov, R. Balkanskata politika na Bulgariya (1894–1898 g.). S., 1984.]

Попов, Р. Великите сили и балканските държави в периода на близкоизточната криза през 1894–1898 г. – В: Международна научна конференция, посветена на паметта на Людмила Живкова. С., 1985, с. 143–151. [Popov, R. Velikite sili i balkanskite darzhavi v perioda na blizkoiztochnata kriza prez 1894–1898 g. – V: Mezhdunarodna nauchna konferentsiya, posvetena na pametta na Lyudmila Zhivkova. S., 1985, s. 143–151.]

Самарджиев, Б. Арменският въпрос и Англия. С., 1994. [Samardzhiev, B. Armen-skiyat vapros i Angliya. S., 1994.]

Стателова, Е. История на българската дипломация 1879–1913 г. С., 1993. [Statelova, E. Istoriya na balgarskata diplomatsiya 1879–1913 g. S., 1993.]